

Lühike sissejuhatus Gootama Buddha õpetusse

Ṭhitañāṇa bhikkhu

SISUKORD

INDIA USULINE TAUST	3
Kuidas tekkis kastisüsteem?	3
Millel põhines upanišadide filosoofia?	4
Mida kujutas endast śramani usuline liikumine?	5
BUDDHA ÕPETUSE LÜHIÜLEVAADE	8
Mida tõdevad 4 arija tõde?	8
Milline on autentne Buddha õpetus?	8
Mida tähendab sõltuvusliku tekkimise seadus?	8
Milline on dukkha arija tõde?	9
Kuidas selgitab teine arija tõde dukkha tekkimist?	10
Kuidas lakkab kolmanda tõe kohaselt dukkha?	11
Milline on dukkha lakkamisele viiva tee arija tõde?	12
Mida tähendab õige tarkuse arendamine?	12
Kuidas arendada keskendusse juhtivat kõlblust?	13
Milline keskendus viib dukkha lakkamisele?	14
Buddha õpetuse peamised lähtekohad	16

INDIA USULINE TAUST

Siddhattha Gootama sündis 6. sajandil e.m.a Indias. Tunnistades olemasoluga seotud lõputuid kannatusi, otsustas ta leida tee, mis vabastaks sansaarast ehk lõputust taassündide ja surmade ringist. Pärast kuus aastat kestnud pühendunud püüdlemist saavutas ta virgumise ja vaibumise ehk **nibbaana**, misjärel hakati teda nimetama austava tiitliga **Buddha** ehk **Mõistnu**.

Vahetult enne Buddha (1500-500 e.m.a) valitses Indias kaks võrdselt populaarset religioosset liikumist, milleks olid **brahmanism** (*brāhmaṇa*) ja **sramanism** (sanks *śramaṇa* श्रमण) ehk **samanism** (paali: *samaṇa*).

Brahmanistliku religiooni, mis põhineb peamiselt veeda (*vedā*) kirjandusel, töid Indiasse 15.-20. saj e.m.a Põhja-Indiasse tunginud indo-aarijalased.

Braahmanite kasti kui religiooni hoidjaid peeti indo-aarija ühiskonnas kõrgeimaks. Usupraktikaid teostasid ainult brahmanistlikud preestrid nende endi poolt kehtestatud range korra ja reglemendi alusel. Brahmanism põhines algselt jumalate kummardamisel, jumalatele hümnide laulmisel ja ohverdamisel, eesmärgiga saada maist hüve, nagu rikkus, tervis, heaolu jms. Kõik olulised elusündmused, nagu eostamine, sünd, nime andmine, esimene juuste lõikamine, kuni surmani välja sai ohverdust nõudvaks usuliseks *gr̥hya yāga* sündmuseks. Võimsate ja rikaste kodudes läbi viidud *srauta yāga* ohverduse eesmärgiks oli aga jõu, võimu, kuulsuse jm taolise suurendamine.

Aja möödudes arendasid brahmanistlikud preestrid ohverdamise jt usutalituste süsteemi üha salapärasemaks ja keerukamaks, kuni rituaalne aspekt muutus isegi jumalatest ja veedadest olulisemaks. Nii kujunes brahmanismist välja puhtalt rituaalne religioon.

Brahmanid kontrollisid ühiskonnas haridust ning vastutasid sotsiaalse eetika kujundamise ja järgimise eest. Normide rikkumist peeti raskeks patuks.

Kuidas tekkis kastisüsteem?

Aaria ühiskonna braahmanid õpetasid kastisüsteemi (sanks *varṇa-dharma*), mis jagas inimesed nelja kasti: *brahman*'ad olid religiooni ja hariduse eestseisjad, *kshatriyā* klassi moodustasid sõdalased, riigi valitsejad ja nende ülalpeetavad, *vaishyā*'d olid lihtinimesed ja *śūdrā*'d töölisel.

Aarialaste Indiasse tungimise ajal löid nad ühiskonna efektiivseks toimimiseks kolm klassi, kus algselt diskrimineerimine puudus. Kui põlisrahvas sai aarijalastelt lüüa, muutusid ka nemad aarija ühiskonna osaks. Heledama nahavärviga aarijalased hakkasid tumedama nahavärviga põlisrahvast pidama madalamaks klassiks. Sellisest värvide jaotusest (*varṇa-bheda*) kujunes välja värvide dharma (*varṇa-dharma*), mis sätestas iga klassi õigused ja kohustused ning määratles kõrgema ja madalama ühiskondliku staatuse.

Brahmanism sätestas naistele töölistega sarnase, meestest madalama seisuse ja *Manusmṛti* kohaselt polnud naistele religioosseid tegevusi ette nähtud. Kuna usuti, et naistel on väga madal

intellekt, jäeti naised ilma vabadusest ning rõhutati kogu elu kellegi kaitse all elamise vajalikkust. Lapsepõlves olid tüdrukud vanemate kaitse all, noores eas mehe kaitse all ja vanas eas laste kaitse all.

Braahmanite traditsioon talletati veedades.

Millel põhines upanišadide filosoofia?

Upanišadide filosoofia on aga hilisem kirjandus, mis on läbi põimunud aarijalaste filosoofilise mõtlemisega. Kuni Buddha ajani arendati vedalikku kirjandust neljas etapis, nimelt:

1. „Veda“ ehk „teadmised“. Neli veedat on: „Rigveeda“ (sansk *ṛgveda*) ehk „Ülistamisteadmised“; „Saamaveeda“ (sansk *sāmaveda*) ehk „Lauluteadmised“; „Jadžurveeda“ (sansk *yajurveda*) ehk „Austamisteadmised“; ja „Atharvaveeda“ (sansk *atharvaveda*) ehk „Atharvāṇa-teadmised“.
2. „Āraṇyaka“ sisaldab selgitusi ja juhiseid rituaalide, tseremooniate ja ohverduste kohta.
3. „Brāhmaṇa“ ehk „Braahman“ on rituaalide, tseremooniate ja ohverduste kommentaarid.
4. „Upanishad“ ehk „Upaniṣad“ on visualiseerimist käsitlevad tekstid, filosoofilised ideed jms, mis sisaldab rohkelt heterodokssete sramana-traditsioonidega sarnaseid ideid.

„Veda“, „Brāhmaṇa“ ja „Āraṇyaka“ kirjandust juhib peamiselt brahmaanide religioosne mõtlemine. Kuna upanišadide kirjandus on kohati üsnagi vastuolus varasema veedade kirjandusega, arvatakse, et upanišadide õpetused pärinevad braahmanlikest rituaalidest tülgastunud braahmanite ja katthia (sansk *kṣatriya*) klassi kuulunud mõtlejatelt.

Upanišadide varasemas etapis sisalduvad filosoofilised õpetused, mis hõlmavad *Chāndogya*, *Bṛhadāraṇyaka*, *Aitareya*, *Kausītiki* ja *Taittiriya* kirjandust, on ilmselt Buddha ajast. Maailma reaalsuse mõistmist, maisest õnnest loobumist ja sansaarast vabanemist käsitlev uuem upanišadide filosoofia keskendub täiuslikkuse, kõrgeima õnne ja ülima vaimsuse saavutamisele ning oli tol ajal kõrgelt hinnatud vaimuinimeste ringkondades. Selline püüdlus rajanes kolmel postulaadil:

1. *asato mā sad-gamaya* (असतो मा सद्गमय): juhi mind ebatõelisusest tõelisusesse.
2. *tamaso mā jyotir-gamaya* (तमसो मा ज्योतिर्गमय): juhi mind pimedusest valgusesse.
3. *mṛtyor māṃ amṛtam gamaya* (मृत्योर्मा अमृतं गमय): juhi mind surmast surematusesse.¹

Upanišadide kohaselt rajaneb nende õpetus meditatsiooni teel mõistetud reaalsusel, mida tuntakse kui *sat*, *tat*, *bṛhman* ja *ātman* (sansk *ātmā vā are nididhyāsitavyam*). Sat olla esmalt eksisteerinud üksi ning hiljem soovinud: „Olgu mind palju!“, mistõttu peaks igaüks olema osa universaalsest reaalsusest. Lähtuvalt upanišadest pole inimesed teadlikud, et üksikisikus avalduv individuaalne aatman (sansk *pratyagātman*) ehk Mina on sama mis kõrgemat tõde esindav universaalne aatman (sansk *jagadātman*) ehk Mina, ning usutakse, et selle mitteteadmine ongi olendite sansaaras ringlemise põhjuseks. Kuid samasust mõistes ühineb individuaalne aatman

¹ *Bṛhadāraṇyaka*, *Upanishad* 1.3. 27.

universaalse aatmaniga ja saavutatakse *mokṣa* ehk vabanemine, ülim õnn ja surematus. Sellise vabastava mõistmise saavutamise tee põhineb pikaajalises erakluses: (1) kiretuse (sanks *vairāgya*) arendamises, mis seisneb mina-loomisest (sanks *ahamkāra*) lahtiütlemises ja (2) džhaana (sanks *jhāna*) ehk keskenduse arendamises. Keskendumist arendatakse läbi kolme etapi: (1) *śravana* („jünger“) mille jooksul õpetakse sobiva õpetaja juhendamisel upanišaade ja brahmanistlikke salaõpetusi, mis peaks paljastama Brahmani; (2) *manana* („mõtisklus“) ehk õpitust mõtlemine ja selle mõtestamine moel, mis on vaba röömust ja leinast; ning (3) *nididhyasana* (kujustamine) ehk eneses Brahma realiseerimiseks mediteerimine korrates „See oled sina“, eesmärgiga luua Brahma ja Mina ehk aatmani identsuse mõistmine et saada seeläbi Brahmaga üheks.

Mida kujutas endast śramani usuline liikumine?

Mõned teadlased usuvad, et *śramaṇa* (paali k: *samaṇa* „pingutaja“ või „rahunenu“, ka loobunu, samana, erakrändur, ränderak) liikumine alguse sai alguse juba enne Buddha sündi Induse oru tsivilisatsioonist, teised aga viitavad aaria päritolule. Usuelu nimel kodust ja majapidamisest loobunud samanad järgisid tol ajal väga erinevaid filosoofilisi ja religioosseid ideid, ja moodustasid erinevaid gruppe. Ka Buddha poole pöörduti sageli kui „samana, saakja poeg“ (*samaṇā sākyaputto*).²

„Tīpiṭaka’s“³ leiduvate tõendite kohaselt domineeris tole aja Indias kuus *śramanā* rühma, kes järgisid kuut tuntumat õpetajat, kelleks olid: Pūraṇa Kassapa, Makkhali Gosāla, Pakudha Kaccāyana, Ajita Kesakambala, Nigaṇṭha Nāṭaputta ja Sañcaya Belaṭṭhaputta.⁴

Pūraṇa Kassapa tagajärjetuse õpetus (*akiriya-vāda* = amoralism) ehk *pūraṇakassapavāda* on mitte-tegevuse (*akiriya*) ehk täpsemalt, tagajärjetuse õpetus, mis eitas igasugust heade ja oskuslike või halbade ja oskamatute tegudele vastavat head ja soovitud või halba ja soovimatut tagajärge, mistõttu lükkas Kassapa tagasi kõik moraali ja kõlblusega seotud kontseptsioonid. Ta õpetas, et kui keegi läheks mööda Gangese lõunakallast tapma, põletama vm moel hävitama, ei koguneks selle tulemusel pälvimusetust ega halba. Või kui keegi läheks mööda Gangese põhjakallast annetama, ohverdama vm moel head tegema, ei koguneks selle tulemusena pälvimusi ega head.

Makkhali Gosāla paratamatuse õpetus (*niyati-vāda* = fatalism) ehk *makkhaligosālavāda* õpetas ranget determinismi ehk fatalismi. Ājivaka koolkonna juhiks peetava Makkhali Gosāla uskus, et vaba tahe ja pingutus on vaid illusioon ja kõik, nii õnn kui dukkha, on ette määratud saatuse (sansk *niyati*) poolt. Seetõttu eitas Gosāla ka kõlbluspõhise teo ja teovilja seost. Ta uskus, et kannatustest vabanemiseks peab individuaalne aatman ehk Mina elama sansaaras seni, kuni ta vabaneb kannatustest: „Nii nagu nõõrikera viskamisel jookseb see seni, kuni on lahti hargnenud, nii jooksevad rumalad kui ka targad edasi ja tiirlevad sansaaras, kuni kannatus lõpeb“. Gosāla õpetas,

² *Sarabhasuttaṃ* AN 3.64 jpt.

³ *Sāmaññaphalasuttaṃ* DN 2.

⁴ *Brahmajālasuttaṃ* DN 1; *Sāmaññaphalasuttaṃ* DN 2; *Sandakasuttaṃ* MN 76; *Isigilisuttaṃ* MN 116; *Cūladukkhakkhandhasuttaṃ* MN 14; *Nigaṇṭhasuttaṃ* AN 3.74; *Kaccānagottasuttaṃ* SN 12.15 jt; DNA (Ñāṇamoli, Bodhi. 1995) lk 1258 jj; DA.i. lk 166.

et ükski pingutus ega religioosne tegevus ei suuda ettemääratud saatust muuta ja soovitas inimestel sansaarast vabatahtlikult lahkuda.

Ajita Kesakambala maailmafilosoofia (*lokāyata* = materialism + hedonism) ehk *ajitakesakambalavāda* kohaselt koosnevad kõik asjad universumis vaid neljast elemendist ehk maast, veest, tulest ja tuulest mis keha surres liituvad ülejäänud vastava aine koguga: maa liitub maa kogumiga (*pathavī pathavikāyam anupeti*) jne. Kuna tegudele vastavat uut sündi ei toimu, pole vaja muretseda heade ja halbade tegude pärast ega heade ja halbade teo viljade pärast. Kesakambala õpetas, et pole: (1) andmist, (2) ohverdamist, (3) annetamist, (4) õnneliku ja dukkhaliku teo tagajärge ja vilja, (5) seda maailma, (6) teist maailma, (7) ema, (8) isa, (9) olendite spontaanset ilmumist ega (10) [siin] maailmas erakrändureid ja braahmane, kes on õiget teed õigesti järginud ja kuulutavad [õiget teed] selles maailmas ning teises maailmas (tulevikus), ülima teadmise teostanud. Selle õpetuse kohaselt, et tuleks elada õnnelikult ja elu nautides, kuna surm on absoluutne lõpp. Ta lükkas tagasi ka idee religioonide väidetavast vaimsest täiuslikkusest.

Pakudha Kaccāyana (ka Pakudha Kātiyāna, Kakudha Kaccāyana, Kakuda Kātiyāna) igavikulisuse õpetuse (*sassata-vada* = eternalism) ehk *pakudhakaccāyanavāda* kohaselt eksisteerivad vaid seitse „ainet“: (1) maakogu (*pathavikāya*), (2) veekogu (*āpokāya*), (3) tulekogu (*tejokāya*), (4) õhukogu (*vāyokāya*), (5) õnn (*sukha*), (6) vaev (*dukkha*) ja (7) hing (*jīva*). Need kogud pole tehtud (*akata*), tekitatud (*akatavidhā*) ega loodud (*animmitā*); need ei liigu, ei halvene ega takista üksteist ega suuda teineteisele õnne, dukkhat ega ei-õnne-ja-dukkhat tekitada. Siin maailmas pole kedagi, kes tapab või paneb teisi tapma, kes õpib või kuuleb (*sota*) või õpetab või kuulutab (*sāveta*), kes mõistab või tajub (*viññāta*) või juhib test mõistmisele või tajumisele. Seetõttu, kui lõigata kellegi pea terava mõõgaga otsast, et võta keegi teise elu, vaid mõök läbib seitsme aine vahelise pilu. Kaccāyana uskus, et inimesed koosnevad seitsmest muutmatust elemendist, milleks on maa, vesi, tuli, tuul, nauding, valu ja hing; need on igavesed ja ei mõjuta vastastikku teineteist. Ta väitis, et teist inimest ei ole võimalik mõõgaga tappa, kuna mõök lõikab läbi vaid inimese koostisosade vahel oleva ruumi.

Nigaṇṭha Nāṭaputta (ka Niganṭṭha Nāthaputta, Vardhamāna Mahāvira) džainism (= deteminism) ehk *nigaṇṭhanāṭaputtavāda* keskendus askeesi kaudu hinge puhastamisele karmast. Niganṭṭha Nāthaputta oli džainistkliku koolkonna samanate juht, mis oli buddhaluse tekkimise ajal Indias populaarsem kui teised samanate grupid. Ta otsis vabanemist äärmuslikust askeesist nagu enesevaevamisele andumise jooga (*atta-kilamathānu-yoga*, mida Buddha soovitas vältida), enese ohjamisest ja meele puhastamisest ning praktiseeris kõrgeimat vägivallatust, keeldudes mistahes elusolendite tapmisest. Nāthaputta õpetas, et on olemas kehast kehasse rändav igavene hing (*jīva*), mis on kaetud karma osakestega. Hing on karma orjuses ja hingevabadus saavutatakse karma elimineerimisel kolme meetodi abil, milleks on: (1) mineviku tegude elimineerimine askeetlike praktikate teostamise läbi (*purāṇānam kammānam tapasā byantībhāvam paññāpeti*), (2) olevikus uue karma mittetegemine (*navānam kammānam akaraṇā*) ja (3) tuleviku karma vältimine (*āyatim anavassavo*). Nāthaputta õpetuse kohaselt on kõik inimese kogemused – nii meeldivad, ebameeldivad kui ka ei-meeldivad-ega-ebameeldivad – determineeritud mineviku karmast, mistõttu võib seda õpetust pidada karmaliseks determinismiks.

Sañjaya Belaṭṭhiputta õpetatud radikaalse skeptismi (*ajñāna* = agnostitsism) ehk *sañcayabelaṭṭhaputtavāda* järgijad olid agnostikud või skeptikud, kes ei andnud kindlaid vastuseid tolle aja filosoofilistes debattides esinenud küsimustele hinge, olemasolu, uue sünni, teo-vilja jms kohta. Nad eitasid kindlate teadmiste võimalikkust ning arvasid, et ühelegi spekulatiivsele või metafüüsilisele doktriinile pole lõplikku vastust võimalik anda. Belaṭṭhiputta õpetas, et: „Kui minult küsida: (1) kas teine maailma (*para loko*) on olemas (*atthi*), (2) ei ole olemas (*natthi*), (3) on olemas ja ka ei ole olemas (*atthi ca natthi ca*), (4) ei ole olemas ja ei ole mitte-olemas (*nevatti na natthi*); (5) kas olendite spontaanne ilmumine (*sattā opapātikā*) on olemas, (6) ei ole olemas, (7) on olemas ja ka ei ole olemas, (8) ei ole olemas ja ei ole mitte-olemas; (9) kas õnnetoova ja dukkhattoova teo tulemuse vili (*sukatadukkaṭānaṃ kammānaṃ phalaṃ vipāko*) on olemas, (10) ei ole olemas, (11) on olemas ja ka ei ole olemas, (12) ei ole olemas ja ei ole mitte-olemas; (13) kas Tathaagata peale surma (*tathāgato paraṃ maraṇā*) on olemas, (14) ei ole olemas, (15) on olemas ja ka ei ole olemas, (16) ei ole olemas ja ei ole mitte-olemas – siis kui ma usuksin, et on olemas, nii ma ka vastaksin. Aga ma ei ütle, et see on nii (*evantipi me no*), ma ei ütle, et too nii on (*tathātipi me no*), ma ei ütle, et see on teisiti (*aññathātipi me no*), ma ei ütle, et see nii pole (*notipi me no*) ja ma ei eita, et see nii ei ole (*no notipi me no'ti*).“

Arvestades tolle aja religioosete ja filosoofiliste vaadete paljusust on selge, et buddhaluse sündides puudus Indias ühtne, enamike poolt tunnustatud mõtlemissüsteem. Kui religioon pakkus nähtamatu ja tõestamatu kõikvõimsa kõigelooja idee läbi varalist õitsengut ja pattude lunastust, siis mõõnasid ja tõuse üle elavad filosoofilised ja metafüüsilised teooriad vastandusid sellele vastuoluliste metafüüsiliste teooriate ja vaadetega maailma ja mina kohta. Buddha aga õpetas, et ükski jumal ei suuda kedagi sansaarast päästa ja nibbaana on saavutatav vaid õigel vaatel põhineva dhamma personaalse teostuse kaudu.

BUDDHA ÕPETUSE LÜHIÜLEVADE

Buddha õpetus rajaneb **neljale arija tõele** ja **sõltuvusliku tekke õpetusele**. Dhamma kohaselt on reaalsus, tegelikkus ehk olemasolu sõltuvusliku, põhjus-tagajärjelise tekkega. Kui lakkab aga põhjus, siis lakkab ka tagajärg ning saavutatakse lõplik tagajärjest vabanemine – nibbaana ehk vaibumine (*nibbāna*).

Mida tõdevad 4 arija tõde?

Esimene **dukkha arija tõde** nendib olemasoluga seotud dukkha (vaeva, kannatus, see, mida on raske taluda) esinemisse fakti. Teine, **dukkha tekkimise arija tõde** määratleb dukkha põhjuseks kire ja naudinguga seotud iha. **Kolmas dukkha lakkamise arija** tõde ütleb et põhjuse ehk iha lakkades lakkab ka tagajärg ehk dukkha. Neljas, **kannatuse lakkamisele viiva tee arija** tõde ütleb, et dukkha lakkamise seisundisse ehk nibbaanasse viib **arija kaheksaosaline tee**: õige vaade, õige mõte, õige kõne, õige tegu, õige eluviis, õige püüdlus, õige teadlikkus ja õige keskendus.

Virgumine tähendab Buddha õpetuses arija kaheksaosalise tee teostamise kaudu kõikide **plekkide** (teadmatus, iha, ahnus, viha, kirg jt) ning **köidikute** (kehavaade, kahtlus, kõlblusrituaalidesse kinnijäämine jt) lakkamise tulemusena tekkivat olemasolu vahetut nägemist ja mõistmist. Kuna meel on sellises saavutuses vabanenud piirangutest ning näeb olemasolu olemust vahetult, nii nagu see tõeliselt on – püsitu, dukkha ja minatu, ei saa iha enam tekkida, mistõttu puudub uueks sünniks ja seeläbi ka dukkha tekkimiseks alus. Sellise saavutuseni jõudnud isik on Buddhaga võrdne **arahant**, kes ei ilmne enam üheski olemasoluvallas ja saavutab lõpliku nibbaana ehk vaibumise.

Peale virgumist õpetas Buddha paljudes põhja-India kuningriikides, nagu nt Māgadhi, Kosala, Kuru, Pancāla vajji jt. Tema õpetus rääkis vaid sellest, mis on dukkha ja kuidas saavutada oskuslik (*kusala*) ja kõlbeline (*sīla*) tarkus, mis juhib dukkhast välja.

Milline on autentne Buddha õpetus?

Kõik Buddha õpetused on kirja pandud paalikeelses „Tipiṭaka’s“ ehk „Kolmes korvis“. Kuna Buddha elas Māgadhi linnas ja rääkis maagadhi (*māgadhi*) keelt, on ka tema õpetused kirja pandud maagadhi keeles, mida hiljem hakati nimetama paali (*pāli*) keeleks. Buddha õpetuse tuumaks on dukkha, teo ja vilja ning sõltuvusliku tekkimise mõistmise kaudu tarkuse, kõlbluse ja keskenduse arendamine, meele puhastamine ning nibbaana saavutamine.

Mida tähendab sõltuvusliku tekkimise seadus?

Sõltuvuslik tekkimine paljastab tõsiasja, et olemasolu pole midagi muud kui katkematu põhjuste ja tagajärgede jada. Sõltuva tekke seadusena väljendab see õpetus selgesõnaliselt, et mis tahes nähtuse ilmnemisel peab olema põhjus ja ilma põhjuseta ei ilmne midagi. Sestap on ka loogiline, et põhjuste lakkamisel saavad tagajärjed otsa.

Buddha eristas sõltuvusliku tekkimise jadas 12 põhjuslikku seost, mis loob olemasolu ja dukkha. Buddhaluses tähendab dukkha ehk kannatuste mass ei midagi enam kui olendi olemasolu. Selline olemasolu on algusetu ja kestab lugematuid ajastuid seni, kuni lõpevad olemasolu loovad põhjused ja tingimused.

Tingitud põhjuslikkuse olemus väljendub järgmises dhammas:

Kui on see, on too; kui see tekib, too tekib.

Kui ei ole seda, ei ole toda; kui see lakkab, too lakkab.⁵

Sõltuvusliku tekkimise 12 põhjust (*nidāna*) on:⁶

1) mitteteadmised (<i>avijjā</i>),	7) tunne (<i>vedanā</i>),
2) moodustised (<i>saṃkhāra</i>),	8) iha (<i>taṇhā</i>),
3) teadvus (<i>viññāna</i>),	9) klammerdumine (<i>upādāna</i>),
4) nimi ja vorm (<i>nāma-rūpa</i>),	10) olemasolu (<i>bhava</i>),
5) kuus tajualust (<i>cha</i>
<i>āyatanāni</i>),	11) sünd (<i>jāti</i>),
6) kokkupuude (<i>phassa</i>),	12) vanadus ja surm (<i>jarā-</i>
<i>maraṇa</i>).

Sõltuvuslikul tekkimisel pole nähtavat lõppu ning teadmatusest (*avijjā*) ümbritsetud ja iha (*taṇhā*) köidikutega seotud olendite esimest algust pole võimalik tajuda.

Buddha teostatud *paṭiccasamuppāda* doktriini kohaselt on maailmas võimatud nii äärmused, st eksisteerimine ilma tekkimiseta, nagu upanišadid eeldasid, kui ka lakkamine ilma tekkimiseta, nagu materialistid uskusid.⁷ Sõltuvusliku tekkimise seadus lükkab tagasi eternalismi ja nihilismi ehk millegi või kellegi sõltumatu tekkimise, olemasolu ja lakkamise, sh õpetused „kõik on olemas“ (*sabbamatthī*) ja „midagi pole olemas“ (*sabbam natthī*).⁸ Seaduspära kinnitab, et kõik ilmnev sõltub põhjustest ja tingimustest.

Milline on dukkha arija tõde?

Kannatuste ehk dukkha arija tõde (*dukkham ariya-sacca*) käsitleb olendite olemasolu tegelikku olemust. Dukkha loomus seisneb selles, et „Kõik mis on tekkimise dhamma (objekt) on lakkamise dhamma (objekt).“⁹ Kõiki sõltuvuslikult tekkivaid moodustisi (*saṃkhārā*) iseloomustavad olemasolu kolm omadust: püsitus (*anicca*), kannatus ehk lõplikku rahulolu mittedisaldavus (*dukkha*)

⁵ „*imasmim sati idam hoti. imassuppādā idam uppajjati. imasmim asati idam na hoti. imassa nirodhā idham nirujjhati...*“ – *Paṭiccasamuppādasuttaṃ* SN 12.1-2; sama *Natumhasuttaṃ* SN 12.37 jpt.

⁶ *Paṭiccasamuppādasuttaṃ* SN 12.1-2 jt.

⁷ Vt täpsemalt tabel „6 peamist valet vaadet“.

⁸ *Kaccānagottasuttaṃ* SN 12.15.

⁹ „*yam kiñci samudayadhammaṃ sabbam taṃ nirodhadhamman ti.*“ – *Vinayaṭīṭaka*, *Mahākhanda* Kd 1 („*yasassa pabbajjā niṭṭhitā*“); *Dhammacakkappavattanasuttaṃ* SN 56.11; *Ambaṭṭhasuttaṃ* DN 3; *Upālisuttaṃ* MN 56; *Purābheda* *suttaniddesa* Mnd 10; *Mahākhanda* Kd 1; *Suppabuddhakuṭṭhisuttaṃ* Ud 5.3; *Paṭisambhidākaṭṭhā* Ps 2.6 jpt (kordub enam kui 30 suttas).

ja minatus (*anatta*). „Dhammaratta pöörlemapanemise suttas“¹⁰ õpetab Buddha, et kuna ka kõik olendid on moodustunud, on nende olemuseks *anicca*, *dukkha* ja *anatta*.

Olendiks nimetatavad on vaid viis klammerdumise kogumikku – vorm, tunne, taju, moodustised ja teadvus. Kõik viis kogumikku on tingitud moodustised ning omavad samasugust olemust nagu kõik muu maailmas ilmnev. Kõik, mis on püsitu, on *dukkha* (*yadaniccam taṃ dukkham*) – see ei saa pakkuda lõplikku rahulolu ja õnne.¹¹

Kui olendite iha on rahuldatud ja nad saavad mida tahavad, siis tunnevad nad heameelt ning on õnnelikud. Kui aga iha on rahuldamata ja nad ei saa ihaldatavat, tunnevad nad pahameelt ja on õnnetud – see ongi *dukkha* loomus. Kuna viis klammerdumiskogumikku on moodustunud, püsitud ja seega *dukkha*, ei saa need moodustised olla „mina“. Minatu kohta ei saa aga öelda, et „see on minu“ (*etaṃ mama*), „see on mina“ (*eso hamasmi*) või „see olen mina“ (*eso attā*).¹² Seetõttu on *dukkha* üks liikidest moodustumise *dukkha* (*samkhāra-dukkhatā*).

Kuna olendid tahavad elada rõõmu, heameelt ja naudingust pakkuvast ning selle muutumisel ja ebaameeldivaga kokku puutumisel, meeldivast eraldumisel ja ihaldatava mittedaamisega kogetakse pettumust ja kurbust, on teiseks kannatuse liigiks soovimatu muutustega kaasnevad kannatused (*vipariṇāma-dukkhatā*).¹³ Kolmas kannatuse liik esindab eluga kaasuvaid vaevasid, nagu sünn, vanadus, haigus, surm, lein, hala, valu, masendus, ahastus – need esindavad valu kannatust (*dukkha-dukkhatā*).¹⁴

Hinduismist pärit hinge (*jīva*) mõiste on brahmanistliku definitsiooni järgi *sat-cit-ananda* ehk püsiv/tõeline, teadlik ja õnnis (*sacchidānanda*).¹⁵ Olendite põhjuslikult tingitud olemasolul pole midagi pistmist lakkamatult õndsas ja püsiva hinge ega muu muutumatu suurusega. Vaieldamatult kogevad olendid selles elus rõõmu ja õnne, kuid ükski rõõmu allikas, nagu ka rõõmu tunne ise, ei ole püsiv ning lakkab. Kuna kõik püsitu lõpeb, ei saa see olla ka lõplikku rõõmu ja õnne pakkuva, ja seeläbi ongi püsitu *dukkha*. Selline avaldus ei ole pessimistlik, vaid olemasolu realistlik, tegelikkusele vastav kirjeldus.

Kuidas selgitab teine arija tõde *dukkha* tekkimist?

Teine tõde, milleks on kannatuse ehk *dukkha* tekkimise arija tõde (*dukkha-samudaya ariya-sacca*) avaldab *dukkha* allika, milleks on viie klammerdumiskogumiku kaudu tekkiv iha (*taṇhā*). Kuna kõik on sõltuvuslikus tekkimises, ei saa iha olla *dukkha* tekkimise esimeseks põhjuseks. Kogu põhjusliku geneesi olemasolu tuleb mõista tsüklilise eksistentsina, sest sellel pole lähtepunkti. Seetõttu on võimalik võtta mis tahes põhjuslikus tsüklis olev põhjus olemasolu või *dukkha*

¹⁰ *Dhammacakkappavattanasuttam* SN 56.11.

¹¹ *Kimdiṭṭhikasuttam* AN 10.93.

¹² Märkus: *netam mama* on *etaṃ mama* („see on minu“) eitav vorm, *neso hamasmi* on *eso hamasmi* („see on mina“) eitav vorm ning *na meso attā* on *eso attā* („see olen mina“) eitav vorm.

¹³ *Dukkhasuttam* SN 38.14.

¹⁴ *Paṭhamavibhaṅgasuttam* SN 48.36.

¹⁵ <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/sat-cit-ananda>

selgitamise lähtepunktiks. „Dhammaratta pöörlemapanemise suttas”¹⁶ nimetab Buddha dukkha põhjuseks iha sel lihtsal põhjusel, et iha on põhjusena võimsaim ning samas arusaadavaim ja ilmseim. Iha on see, mis põhjustab klammerdumise ning klammerdumine omakorda olemasolu, sünni, vanaduse ja surma. Iha juhib uutesse sündidesse, kus naudinguiha, olemasoluiha ja mitteolemasoluiha mõjul luuakse oskamatus ja teadmatus tõttu pidevalt uusi meelt reostavad ja dukkhat suurendavaid plekke,¹⁷ nagu: ahnus, viha, mitteteadmised, kirg, uhkus, kadedus jt. Iha loob taassünni põhjustavat jõudu ning ei lase sansaarast ega sellega kaasnevast kurbusest ja hirmust vabaneda.

Inimese kavatsused, plaanid ja kalduvused ehk tahtelised moodustised saavad teadvuse püsimise aluseks (*viññāṇassa ṭhitiyā*). Sellise aluse olemasolul ilmneb teadvus, mis kinnistub alusele. Kinnistunud teadvus hakkab kasvama ja tingib tulevase uue olemasolu. Uue olemasoluga koos tekivad lagunemine ja surm, lein, hala, valu, masendus ja ahastus – selline ongi kogu dukkha massi tekkimine (*dukkhakkhandhassa samudayo*).¹⁸

Mitteteadmised ja ihast põhjustatud nimi ja vorm tingivad teadvuse (*viññāṇapaccayā nāmarūpaṃ*).¹⁹ Uue, teadvuse põhjustatud nime ja vormi ehk inimeseks nimetatava viie klammerdumiskogumiku tekkimine on ühtlasi ka põhjus dukkha tekkimiseks.

Kuidas lakkab kolmanda tõe kohaselt dukkha?

Dukkha lakkamise arija tõe (*dukkha-nirodha ariya-sacca*) selgitab, et see, mis on tingitud põhjusest, lakkab selle põhjuse hävitamisel olemast. Kuna tingitud olemasolu ja viis klammerdumise kogumikku on dukkha põhjuseks, on ka dukkha tingitud olemusega. Tekkimine ja lakkamine on vastastikune. Ainus loogiline ja võimalik viis dukkha lakkamiseks on seega dukkha põhjuse ehk „iha jäägitu, kiretu lakkamine, sellest loobumine, selle hülgamine ja ihkamisest vabanemine.”²⁰ Sellist saavutust nimetas Buddha nibbaanaks (*nibbāna*), mida iseloomustab ihast, kirest, teadmatus, plekkidest, köidikutest, tulvadest ja kõigest muust piiravast lõplik ja täielik vabanemine.

Kui dukkha lakkamine tähendab juba tekkinud kannatuste pöördumatut lakkamist, siis nibbaana tähendab vaibumist ennast ja ei midagi enam. Buddha õpetuses tähistab olemasolu (*bhava*) mõiste 31 olemasoluvalda. Kuna nibbaana ei hõlma ühtegi neist, ega ole sensoorselt tajutav, pole nibbaanat võimalik sildistada selliste terminitega nagu olemasolu või mitteolemasolu.

¹⁶ *Dhammacakkappavattanasuttam* SN 56.11.

¹⁷ „*idaṃ kho pana bhikkhave, dukkhasamudayo ariyasaccam: yāyam taṇhā ponobhavikā nandi rāgasahagatā tatra tatrābhinandinī, seyyathīdam: kāmataṇhā bhavataṇhā vibhavataṇhā.*” – *Dhammacakkappavattanasuttam* SN 56.11; *Khandhasuttam* SN 56.13 jpt.

¹⁸ *Cetanāsuttam* SN 12.38.

¹⁹ *Paṭiccasamuppādasuttam* SN 12.1.

²⁰ „*idaṃ kho pana bhikkhave dukkhanirodham ariyasaccam: yo tassā yeva taṇhāya asesavirāganirodho cāgo paṭinissaggo mutti anālayo.*” – *Dhammacakkappavattanasuttam* SN 56.11.

Milline on dukkha lakkamisele viiva tee arija tõde?

Dukkha lakkamisele viiva tee arija tõde (*dukkha-nirodha-gāminī paṭipadā ariya-sacca*) annab meetodi, kuidas ihast vabaneda. Buddha õpetas, et ihal põhinevat dukkha massi on võimalik ületada ainult arija tee teostamise kaudu, milleks on arija kaheksaosaline tee: õige vaade, õige mõte, õige kõne, õige tegu, õige eluviis, õige püüdlus, õige teadlikkus, õige keskendus²¹.

Arija kaheksaosalist teed tuntakse ka kesktee (*majjhimā paṭipadā*) nime all, kuna see hoidub kahest äärmusest, milleks on: (1) **naudinguõnnele andumine** (*kāma-sukha-llikānu-yoga*), mis otsib õnne naudinguhade rahuldamisest ning (2) **enesevaevamisele andumine** (*atta-kilamathānu-yoga*), mis püüdleb emantsipatsioon saavutamisele jõuliste askeetlike praktikate kaudu.

Sisuliselt tähendab arija kaheksaosaline tee kolme aspekti arendamist, milleks on: (1) **tarkus** (õige vaade, õige mõte), (2) **kõlblus** (õige kõne, õige tegu, õige eluviis) ja (3) **keskendus** (õige püüdlus, õige teadlikkus, õige keskendus).

Mida tähendab õige tarkuse arendamine?

Arija kaheksaosalise tee arendamine on järkjärguline protsess, mis saab alguse õigest vaatest ja sellel rajanevast mõtlemisest.

Õige vaade põhineb õigel arusaamisel neljast arija tõest, teo omamisest ning sõltuvuslikust tekkimisest.

Kuni aaria teele sisenemiseni on tegemist maise õige vaatega (*lokiya-sammā-diṭṭhi*), mis esineb koos tulvadega ning seotud pälvimuste ja viljade saamisega. Maistületav õige vaade (*lokuttara-sammā-diṭṭhi*) on aga arijale omane, ilmalikust loobunud, tulvadest vaba ja seotud mõne *ariya* tee teguriga (vooguastunust kuni arahandini välja).²²

Et saavutada maistületav, tõeluse vahetu mõistmine ja olemasolule vastav (*yathā-bhūta*) nägemine, on vaja esmalt saavutada maine õige vaade neljast tõest, kammast ja viljast ning sõltuvuslikust tekkest. Buddha on korduvalt kinnitanud, et mungad ei tohi teiste õpetajate (laamade, gurude jt) õpetusi ehk dharmasid järgida, vaid peavad teostama ainult tema, Tathaagata, Õigesti Mõistnu õpetatud dhammat, kuna muude dhammade järgimine ei vii virgumisele.

Kuna õige vaade on teiste tee osade mõistmise ja väljaarendamise eeltingimus, pole enne õige vaate saavutamist võimalik teele siseneda. Virgumisse viivasse voogu astunu saab hakata harjutama maistületava õige vaatega kaasnevate teadmiste (*ñāṇa*) saavutamist.

Kaheksaosalise arija tee teine osa on **õige mõtlemine**, mis rajaneb õigel vaatel ning kätkeb endas loobunud, mittekuritahtlikku ja mittevägivaldset mõtlemist.²³

Maisest loobunud mõtlemine võrsub nime ja vormi (*nāma-rūpa*) suhtes iha ületanud meeleseisundist.

²¹ *Dhammacakkappavattanasuttam* SN 56.11.

²² *Mahācattārīsakasuttam* MN 117.

²³ *Maggavibhaṅgasuttam* SN 45.8.

Kuidas arendada keskendusse juhtivat kõlblust?

Kaheksaosalise arija tee kolmas, neljas ja viies osa – õige kõne, õige tegu ja õige eluviis – moodustavad kõlbluse vundamendi.

Õige kõne tuleneb õigest mõttest ja õige mõte omakorda õigest vaatest. Õige kõne tähendab hoidumist vale rääkimisest, laimavast kõnest, karmist kõnest ning tühjast lobast.²⁴ Kui oskamatu, ehk ihal, vihal, mitteteadmisel jt meelt reostavatel plekkidel põhinev kõne loob pettust, ebakõla, hirmu ja raiskab väärtuslikku inimelu, siis oskuslikul ehk ihatul, vihatul ja teadmisel rajanev kõne loob usaldust, sõbralikkust, heatahtlikkust ja kasulikku suhtlemist.²⁵

Õige tegu tuleneb õigest kõnest ja tähendab hoidumist elu hävitamisest, mitteantu võtmisest²⁶ ning naudinguid pakkuvast valest käitumisest hoidumist.²⁷ Selline oskuslik kehaline käitumine väljendab meeles juurdunud, õigel vaatel ja õigel mõtlemisel juurdunud seisundit. Oskamatust käitumisest hoiduv tegutsemine toetab turvalist, rahulikku, õiglast ja tasakaalustatud kogukonna ja ühiskonna toimimist.

Õige eluviis tähendab hoidumist halbatoovast, sobimatust, petlikust ja loomalikust valest eluviisist.²⁸

Halbatoov vale eluviis kätkeb elu hävitamist, mitteantu võtmist, naudingut pakkuvat valet käitumist ning nelja liiki mitteoskuslikku kõnet, milleks on valetamine, laimamine, kurjustamine ja tühjast-tähjast lobisemine. Ka relvadega, elusolenditega, lihaga, alkoholiga ja mürgiga kauplemine on oskamatu ja halbatoov eluviis.²⁹

Munga jaoks on vinaja kohaselt valeks eluviisiks muu hulgas arstipraksise pidamine, sõnumitoojana tegutsemine, ilmiku korraldusel tegutsemine, paisete/koeranaelte lahtilõikamine, õli, oksendusvahendite või kõhulahtistite andmine ja õli valmistamine nina raviks või mõneks muuks meditsiiniliseks otstarbeks, pilliroo, taimelhehede, lillede, puuviljade, seebisegu, hambatikku, näopesuvee või talgipulbri kinkimine, meelitavate sõnade ja pooltõdede rääkimine, lastesse kiindumine ning ilmalike asjadega tegelemine.

Petlik vale eluviis hõlmab silmakirjalikku ja omakasu ajendil manipuleerimist, lipitsevat või tahtlikult segadusse ajavat rääkimist, omakasu või meelehea saamise eesmärgil vihjete või märguannete tegemist, ahistavat või lugupidamatut või halvustavat sõnakasutust ning omakasu nimel teistele millegi andmist või nende aitamist.

²⁴ *Maggavibhaṅgasuttam* SN 45.8.

²⁵ *Cundasuttam* AN 10.176.

²⁶ *adinnādāna* [a (mitte) + dinna (antud) + ādāna (võtmine, haaramine)] hõlmab munga puhul kõike, mida ei ole talle käest-kätte antud või annetatud. Ainsaks erandiks on vinaja kohaselt vesi.

²⁷ *Saccavibhaṅgasuttam* MN 141. Osades suttades (*Vibhaṅgasuttam* SN 45.8 jt) on naudinguid pakuva vale käitumise (*kāmesu micchācāra*) asemel mittebrahmalik käitumine (*abrahma-cariyā*).

²⁸ *Maggavibhaṅgasuttam* SN 45.8.

²⁹ *Vaṇijjāsuttam* AN 5.177.

Loomalik vale eluviis munga jaoks on enda sidumine mitteoskuslike dhammadega ja virgumisele mittevivate tegevustega, sh tähtede, sümbolite, unenägude, kehamärkide, hiirte näritud riidetüki, riisiterade (nagu ka kohvipaksu) vms põhjal ennustamine, loomade käitumise tõlgendamine, kalliskivide, kariloomade vm kauba hindamine, planeetide liikumise või taevas toimuvate ebatavaliste nähtuste (välk, langev täht jms) põhjal prohvetlik ennustamine, ilma ennustamine jms.

Milline keskendus viib dukkha lakkamisele?

Kaheksaosalise arija tee kuues, seitsmes ja kaheksas osa - õige püüdlus, õige teadlikkus ja õige keskendus - moodustavad keskenduse.

Õige püüdlus hõlmab nelja tahtelist tegevust, milleks on esile kerkimata mitteoskuslike dhammade [= meeleseisundite] vältimise püüdlus; esile kerkinud mitteoskuslike dhammade hülgamise püüdlus; esile kerkimata oskuslike dhammade arendamise püüdlus; ning esile kerkinud oskuslike dhammade säilitamise püüdlus.³⁰

Virgumise teel käija peaks hoiduma kõigest veel mittetekkinud mitteoskuslikest meeleseisunditest, mis võivad tulevikus takistada arija kaheksaosalise tee teostamist, ning hülgamma kõik juba esile kerkinud mitteoskuslikud meeleseisundid, mis seda takistavad. Oskuslike meeleseisundite arendamine ja säilitamine tähendab järjepidevalt juba esile kerkinud oskuslike omaduste (kõlblus, sõbralikkus jms) harjutamist ja püüdlemist selle poole, et arija kaheksaosalise tee teostamisel saaksid juba selles elus kõikide tulvade ületamist võimaldavad seitse virgumisosa (*satta bojjhaṅgā*) esile kerkida.³¹

„Pingutuse suttas“³² vastab neljale õigele püüdlusele neli **õiget pingutust**, milleks on: ohjamise, hülgamise, arendamise ja säilitamise pingutus. Ohjamine tähendab meelte kontrollimist; hülgamine oskamatu meeleseisunditest hävitamist; arendamine seitsme virgumisosa ehk teadlikkuse, dhamma uurimise, energia, rõõmu, rahunemise, keskenduse ja neutraalsuse virgumisosa arendamist; ning säilitamine tähendab juba esile kerkinud heade omadustega keskendumärkide (ussitav, lilla auklik ja tursunud laip + skelett) kinnistamist.

Õige teadlikkus tähendab igas hetkes püsivat ja kirkast teadlikkolekut kõigest kogetavast. Sellist seisundit arendatakse keha, tunnete, teadvuse ja dhammade vaatlemise ning teadlikkuse loomise teel. **Keha** puhul vaadeldakse ja teadvustatakse keha hingamist, asendeid, tegevusi, kehaosi, elemente ning laipade kaudu keha tõelist olemust. **Tunnete** puhul vaadeldakse ja teadvustatakse keha ja meelega seotud meeldivaid, ebameeldivaid ja ei meeldivaid ega ebameeldivaid tundeid. **Teadvuse** puhul vaadeldakse erinevaid teadvusseisundeid. **Dhammade** vaatlemine ja teadlikkuse loomine hõlmab viie takistuse (naudingusoo, himu ja kuritahtlikkus, laiskus ja loidus, rahutus ja mure ning kahtlus); viie klammerdumise kogumiku (vorm, tunne, taju, moodustised, teadvus); kuue sisemise ja välimise tajualuse (silm-vorm, kõrv-heli jt), seitsme

³⁰ *Maggavibhaṅgasuttam* SN 45.8.

³¹ *Bojjhaṅga Saṃyutta*, *Nibbedhabhāgiyasuttam* SN 46.28; *Ekadhammasuttam* SN 46.29.

³² *Padhānasuttam* AN 4.13.

virgumisosa (teadlikkus, dhamma uurimine, energia, rõõm, rahunemine, keskendus ja neutraalsus) ja nelja arija tõe vaatlemist ja teadvustamist.

Arija kaheksaosalise tee viimane osa on õigest vaatest alguse saanud ning õigel teadlikkusel rajanev **õige keskendus**. Selleks harjutatakse keskendumist neljal järjest süveneval keskendumistasandil (*jhāna*), milleks on keskendumine esimeses, teises, kolmandas ja neljandas džhaanas.³³

Buddha õpetas kahte keskendusega seotud dhammat: **rahu arendamist** (*samatha bhāvanā*) ja **läbinägemise arendamist** (*vipassanā bhāvanā*). Kui rahu arendamise abil on džhaana saavutatud, meel tasakaalustunud ning kirm (*rāga*) ja viis takistust (naudingusoo, himu ja kuritahtlikkus, laiskus ja loidus, rahutus ja mure ning kahtlus) peatunud, on võimalik jätkata läbinägemise arendamisega.³⁴

Neljandas džhaanas saavutatakse vahetult taipamisel põhinevate teadmiste esilekerkimise järel üleloomulikud võimed (*iddhividhā*) ja ülimald teadmised (*abhiññā*) ning dukkha ehk vaeva kannatuse ja tulvade (*āsavā*), nende põhjuste, lakkamise ja lakkamisele viiva tee ning uute sündide rattast pöördumatu vabanemise teadmine ja nägemine.³⁵

Ilma õiget keskendust saavutamata pole virgumine ega nibbaana saavutamine võimalik.

³³ *Maggavibhaṅgasuttam* SN 45.8.

³⁴ *Bālavagga* AN 2.31; *Jhānanisasayasuttam* (*Sāvatthinidānam*) AN 9.36.

³⁵ *Sāmaññaphalasuttam* DN 2.

Buddha õpetuse peamised lähtekohad

Buddha lükkas tagasi mina, hinge ja aatmani teooriad. Mõisted hing, mina või aatman viitavad olemasolule, mis on muutumatu, igavene ja hävimatu. Olemasolu on aga püsitu, lõplikku rahulolu mittesisaldav. Mis on püsitu ja dukkha, ei saa olla mina. Vastupidised uskumused ei võimalda aga näha tegelikkust **olemasolule vastavalt** (*yathā-bhūta*) ega vabaneda dukkhast ehk kannatustest.

Upaniṣadid uskusid, et on olemas kõrgemat tõe esindav kosmiline ehk universaalne **aatman** ehk mina, millest pärineb üksikisikus avalduv individuaalne aatman ehk mina. Individuaalne aatman peab puhastuma sansaara kannatustes ning mõistma samasust universaalse aatmaniga, mille tulemusena peaks saama need kaks taas üheks. Aatman usuti olevat igavene, see, mis jääb püsima kõige muu hävides.

Idee minast ja sellesse klammerdumine loob minavaate (*atta-diṭṭhi*) ning sellel põhinevad *mina olen, minu oma, mina ise* (*etaṃ mama, esoḥamaṃmi, eso me attā*). Keha pidamine endaks loob **kehapõhise vaate** (*sakkāya-diṭṭhi*) ja sellel põhineva uskumuse *minu keha. Mina olen, minu oma ja minu keha* vastandumisel arusaamaga *sina oled, sinu oma, sinu keha* loob vastuseisu ja klammerdumist, mis juhib dukkhasse.³⁶

Buddha lükkas ümber ka enne teda elanud ratsionaalsete filosoofide poolt väljamõeldud **hingeteooria**. Ta näitas, et ei metafüüsilist või filosoofiliselt väljamõeldud hinge, ega ka empiirilist hinge pole lakkamatult muutuvas, lõplikku rahulolu mittesisaldavad ja minatus olemasolus olemas. Kõik mis on tekkimise objekt on ka lakkamise objekt.³⁷

Mina, hinge ja aatmani spekulatsioonid on asjade ja nähtuste tõelise olemuse mitteteadmise vältimatu tagajärg. Selliste valede vaadete viljakast pinnasest võrsuvad ikka ja jälle iha, mitteteadmine, ahnus, kadedus, viha, pettekujutus jt meelt hägustavad ja reostavad plekid, mis juhivad uue sünni taas kannatuserohkesse sünni-surma ringrattasse ehk sansaarasse. Seeläbi ei võimalda soovmõtlemisel ja illusioonidel rajanevad mina, hinge ja aatmani spekulatsioonid saavutada olemasolule vastavat nägemist ja mõistmist ega lõplikku kannatustest vabanemist.

Buddha õpetuse kohaselt koosneb olend **viiest klammerdumise kogumikust**, milleks on vorm, tunne, tajus, moodustised ja teadvus. **Vorm** (*rūpa*) koosneb aine omadusi esindavast neljast elemendist, milleks on maa, õhk, vesi ja tuli. **Tunded** (*vedanā*) tekivad välise ja sisemise tajualuse (silm-objekt, kõrv-heli jt) ning teadvuse kokkupuute tulemusena. Kokkupuutest tekkinud tunne vastab kontakti iseloomule. Kontaktist tekib **taju** (*saññā*) ning tajumuljele vastavad **moodustised** (*sankhāra*) ehk mõtted, ideed jms. Sisemisest ja välimisest tajualusest tingituna ilmneb vastav **teadvus** (*viññāṇa*), mis koordineerib tunnet, taju ja moodustisi. Tunne, taju ja teadvus tekivad samaaegselt, on lahutamamatult seotud, ega ole teineteisest eraldatavad - inimene tajub tunnet ja teadvustab, mida tajub.³⁸

³⁶ *Assutavāsuttaṃ* SN 12.61; *Mahāpuṇṇamasuttaṃ* MN 109 jpt.

³⁷ *Anattalakkhaṇasuttaṃ* SN 22.59.

³⁸ *Upādānaparipavattasuttaṃ* SN 22.56; *Sattatṭhānasuttaṃ* SN 22.57; *Mahāhatthipadopamasuttaṃ* MN 28; *Mahāvedallasuttaṃ* MN 43 jpt.

Kuna miski viiest klammerdumise kogumikust pole püsiv ega oma iseseisvat, sõltumatut olemasolu, siis esindavad hinge, mina jt mitteteadmisel rajanevad spekulatsioonid vaid soovmõtlemist, asjade nägemine nii, nagu neid näha tahetakse. Mis on aga püsitu, ei saa olla lõplikku rahulolu sisaldav, ja seetõttu on viis klammerdumise kogumikku dukkha. Mis on aga püsitu ja dukkha, ei saa olla *mina* ega *minu oma*.³⁹

Buddha lükkas tagasi nähtavatele ja vastuvaidlematutele faktidele tuginedes mittenähtavale ja kujuteldavale soovmõtlemisele rajaneva püsiva hinge õpetuse (*sassata-vāda*) ja aatmani ehk mina õpetuse (*ātma-vāda*). Samuti eitas ta lõpliku ja täieliku hävimise õpetust (*uccheda-vāda*). Ta õpetas, et mõlemad vaated – kõik on olemas ja midagi pole olemas – esindavad äärmuslikku mõtlemist.⁴⁰ Seeläbi pole Buddha õpetus ei eternalistlik ega nihilistlik, vaid realistlik.

Buddha ei lükanud tagasi midagi ilma põhjusest, vaid õpetas mõistma ja nägema olemasolu tegelikkusele ehk olemasolevale vastavalt. Ta õpetas, et **kõik ilmnev sõltub põhjusest ja tingimusest**. Ilma põhjuse ja tingimusest ei teki midagi ning põhjusest ja tingimusest ilmnenud lakkab, kui lakkab selle aluseks olev põhjus ja tingimus. Seeläbi ei saa olla olemas ka muutumatu või hävinematu mina, aatman, hing ega ükski muu suurus.

Buddha õpetuse kohaselt ei piirdu olendite eksistents vaid praeguse eluga, vaid kõik olendid ringlevad algusest **sansaara** ehk uute sündide rattas. Vastavalt eelnevas või selles elus loodud **kammale** ehk tahteliste teadvusemoodustistele ilmneb keha lakkades uus olemasolu (*puna-bbhava*) kas naudingute, vormide või vormideta vallas. Kui aga tahtelisi moodustisi ei teki, ei saa ka uut olemasolu tekkida (*yattha natthi saṅkhārānaṃ vuddhi, natthi tattha āyatim punabbhavābhiniḅbatti*).⁴¹ Ta õpetas, et see, mida inimene kavatses (*paḅappeti*) ja mis plaanib (*anuseti*) (= kamma ehk mõttelised moodustised) ning mille poole on kaldumus, sellest saab teadvuse alus (*viññāṇassa ṭhitiyā*). Teadvuse alus on teadlikkuse tugi/objekt (*ārammaṇe sati patiṭṭhā viññāṇassa hoti*). Kinnistunud teadvuse kasvamisega toimub ka uue olemasolu loomine (*puna-bbhavābhiniḅbatti*), mille tulemusena tekib uus eksistents ja sellega seotud lein, hala, valu, masendus ja ahastus – selline ongi kogu dukkha massi tekkimine.⁴²

Sõltuvusliku tekkimise seaduse kohaselt on olemasolu tahtelise teo ehk kamma tulemus. Buddha õpetas: „Tahe (*cetanā*) on, bhikkhud, tegu, ma ütlen. Tahteline tegu tehakse sõna, keha [ja] meelega”.⁴³

Tegu võib olla kas oskuslik (*kusala-kamma*) või oskamatu (*akusala-kamma*), sõltuvalt sellest, kas teo aluseks olev iha (*taṇhā*) või tahe (*cetanā*) on võrsunud kõlbelisest ja oskuslikust juurest, milleks on ahnusetus, vihatus ja pettekujutlusetus või kõlbetust ehk oskamatust juurest, milleks on ahnus, viha ja pettekujutus.⁴⁴

³⁹ *Anattalakkhaṇasuttaṃ* SN 22.59.

⁴⁰ *Kaccānagottasuttaṃ* SN 12.15.

⁴¹ *Atthirāgasuttaṃ* SN 12.64; *Sabbamatthītikathā* Kv 1.6; *Paññattihāravibhaṅga* Ne 14.

⁴² *Cetanāsuttaṃ* SN 12.38; *Dutiyacetanāsuttaṃ* SN 12.39; *Tatīyacetanāsuttaṃ* SN 12.40 jt.

⁴³ „*cetanāhaṃ, bhikkhave, kammaṃ vadāmi. cetayitvā kammaṃ karoti – kāyena vācāya manasā*”. – *Nibbedhikasuttaṃ* AN 6.63; *Samgītisuttaṃ* DN 33 jpt.

⁴⁴ *Akusalamūlasuttaṃ* AN 3.69.

Kuna tegu tehakse enda tahtest, peab teo teinud olend ka selle eest vastutama ning tagajärje ehk vilja vastu võtma. Kolmel oskuslikul juurel põhinevast teadvusest võrsub **10 oskuslikku ja ehk õnne toovat käitumist** (*sucarita*), milleks on keeldumine: elu hävitamisest, mitteantu võtmisest, naudinguid pakkuvast valest käitumisest, vale rääkimisest, laimu kõnelemisest, karmilt kõnelemisest ning tühjast ja viljatust jutust, himust, kuritahtlikkusest ja valedest vaadetest. Oskuslik käitumine toob õnne ja juhib kannatustest välja. Kolmel mitteoskuslikul juurel põhinevast teadvusest võrsuvad aga **10 mitteoskuslikku ja dukkhat toovat käitumist** (*duccarita*), milleks on: elu hävitamine, mitteantu võtmine, naudinguid pakkuv vale käitumine, vale rääkimine, laimu kõnelemine, karmilt kõnelemine, tühjast ja viljatust jutustamine, himu, kuritahtlikkus ja valed vaated.⁴⁵

Teiseks teo oskusliku või mitteoskusliku määratluse kriteeriumiks on **teo mõju**. Kui tegu kahjustab (*byābādhāya*) ennast, teist või mõlemaid, on tegemist oskamatu teoga. Kui aga tegu teeb kasu ja õnnistust (*hitāya*) endale, teisele või mõlemale, on tegu oskuslik.⁴⁶

Kõige laiduväärsem ning kõikide oskamatute tegude allikas on vale vaate omamine ja selle edasiõpetamine. Buddha õpetuse kohaselt ei tohi ise omada valet vaadet ega oskamatult käituda, teisi vale vaate omaks võtmisele või oskamatule käitumisele julgustada, valet vaadet või oskamatut käitumist kiita ega valest vaadetest ja oskamatust käitumisest ülistavalt rääkida – kõik sellised teod juhivad uue sünni kannatusterohkesse olemasolusse ehk niraajasse.⁴⁷

Buddha lükkas tagasi teo vilja ülekandumise ja kollektiivse karma spekulatsioonid. Ükski tajuv olend – ei inimene, lind, loom, roomaja, kala, deeva, brahma ega keegi muu, ei ole midagi enamat, kui tahteliselt kolme kamma ukse ehk keha, kõne ja meele (*mano*) kaudu loodud teole vastava vilja ajutine manifestatsioon, mis ilmneb mõnes olemasoluvallas nime ja vormi (*nāma-rūpa*) ajutise ühendusena.⁴⁸ Nii soovimatu kui ka soovitu ilmnemine ei ole põhjustatud teiste inimeste, jumala, universumi, saatuse ega pimedate ja kontrollimatute juhuse poolt, vaid on inimese enda eelmistes eludes või käesolevas elus toime pandud teovili.

Kammat ega kamma vilja ei ole võimalik teisele inimesele „üle kanda“. Kuigi osad mitte-theeravaada sektid õpetavad ka tänapäeval nn jagatud ehk kollektiivse karma teooriat (peamiselt tiibeti budism ehk vadžrajaana), ei vasta see Buddha algõpetusele. Buddha on öelnud, et iga inimene on oma kamma looja ja omanik. Keegi ei saa teha teisele kammat ega võtta tema teovilja enda kanda. Näiteks, kui keegi annetab bhikkhule süüa, ei ole võimalik, et tema hea teo vilja läheks kellelegi teisele „üle“. Kui midagi sellist esineb hilisema päritoluga tekstides, pärineb see kultuurispetsiifilisest uskumusest, rahvajuttudest või dhamma, kamma ja *kamma-vipāka* seaduspära toimimise väärarusaamisest, ega esinda Buddha autentset dhammat. „Deeva sõnumitooja suttas“⁴⁹

⁴⁵ *Sammādiṭṭhisuttaṃ* MN 9; *Cundasuttaṃ* AN 10.176; *Paṭhamasañcetanikasuttaṃ* AN 10.217; *Pāṭaliyasuttaṃ* SN 42.13; *Sāleyyakasuttaṃ* MN 41 jpt.

⁴⁶ *Mahāsīhanādasuttaṃ* MN 12; *Mahādukkhakkhandhasuttaṃ* MN 13 jpt.

⁴⁷ *Pāṇātipātīpāli* AN 4.264; *Adinnādāyīpāli* AN 4.265; *Micchācārīpāli* AN 4.266; *Musāvādīpāli* AN 4.267; *Pisuṇavācāsuttaṃ* AN 4.268; *Pharusavācāsuttaṃ* AN 4.269; *Samphappalāpasuttaṃ* AN 4.270; *Abhijjhālusuttaṃ* AN 4.271; *Byāpannacittasuttaṃ* AN 4.272; *Micchādiṭṭhisuttaṃ* AN 4.273.

⁴⁸ *Nibbedhikasuttaṃ* AN 6.63.

⁴⁹ *Devadūtasuttaṃ* MN 130.

õpetab Buddha, et iga inimese tegu tuleb vaid temale tagasi. Kuna inimese tehtud halb tegu pole toime pannud ei tema ema, isa, vend, õde, sõber, tema kaaslane, sugulane, erakrändur, braahman, ega deeva, vaid halva teo teeb tema ise, siis kogeb teole vastavat vilja ainult tema ise.

Kuna virgumise seisukohast on õige vaade teo olemusest määrava tähtsusega ja kuna iga tegu, ka kõige väiksem, mida kogetakse hea või halvana, toob kaasa teole vastava vilja, õpetas Buddha:⁵⁰

Ära arva: „Pälvimused ei minu juurde [tagasi] tule“.

Langevad veetilgad võivad täita isegi veeanuma.

Arukas täidab end pälvimustega [ka siis, kui neid] vähehaaval koguneb.

Ära arva: „Kuri ei minu juurde [tagasi] tule“.

Langevad veetilgad võivad täita isegi veeanuma.

Lapsik täidab end kurjaga [ka siis, kui see] vähehaaval koguneb.

⁵⁰ „mā pamaññetha puññassa na mañ tañ āgamissati
udabindunipātena udakumbho'pi pūrati
pūrati dhīro puññassa thokathokampi ācinañ“.

„mā pamaññetha pāpassa na mantañ āgamissati
udabindunipātena udakumbho pi pūrati
pūrati bālo pāpassa thokathokampi ācinañ.“ – KN Dhṛ 121-122